

עברית, ארמית וערבית בשירת יהודי תימן

במיוחד בשירת רבי שלום שבזי

יוסף טובי

מבוא¹

מאז ימי קדם, העברית היא לשון היצירה העיקרית של השירה היהודית, הן בשבת עם ישראל בארצו והן כשנפוץ לפזרותיו בכל כנפי הארץ. אמנם היהודים כתבו שירה גם בלשונות השונות שהיו מדוברות בפייהם, אך מעמד העברית כשפה העיקרית בתחום השירה לא נתערער, אלא רק בקהילות מעטות: מצרים ההלניסטית, פרס, כורדיסתאן ותימן האסלאמיות. (אני מוציא מתחום הדיון במסגרת זו את השירה העממית ואת הספרות החדשה.) בכל אחת מן הקהילות הללו נוצרה שירה בלשון המקומית — יוונית, פרסית, ארמית חדשה וערבית — שירה שאינה נופלת, לפחות בהיקפה, מן השירה העברית שנוצרה בקהילות אלו. בתימן נוספה על הלשון המקומית גם הארמית, כשפה יהודית מסורתית, שבה נכתבה ונשתמרה חלק מן היצירה הרוחנית עוד בתקופות הקדומות. כוונתי אפוא במאמר זה לעמוד על תופעה ייחודית זו של השירה היהודית בתימן, על מקורותיה ועל משמעויותיה הרוחניות-הספרותיות.

התחומים הכרונולוגיים של השירה היהודית בתימן מקיפים את פרק הזמן שבין המאה ה-12 למאה ה-20. יש להניח שנוצרה שירה יהודית בתימן עוד קודם למאה ה-12, אך השירים הקדומים ביותר שהגיעו לידינו הם של משוררים שחיו באמצע המאה ה-12 ובמחציתה השנייה, הלא הם ר' דניאל בירבי פיומי ור' אברהם בן חלפון. מכאן, ששירת תימן נגלית לראשונה לעינינו לאחר שהשירה העברית בספרד, שנוצרה בהשפעת השירה הערבית, הגיעה למרום שיאה בשירת ר' יהודה הלוי. ואכן עיון קל בשיריהם של שני המשוררים הנזכרים בתימן יוכיח, כי הם כתבו בהשפעתה של שירת ספרד, ויש לראות את יצירתם כסניף — אמנם בעל ייחוד — של שירה זו. עם זאת יש לקבוע בבירור, כי ניכרות השפעות מסוימות של הפיוט המזרחי הקדום על שירת תימן, כגון על הפתיחות הפיוטיות של ר' דוד הנגיד במדרש הגדול.²

1 המאמר מבוסס על הרצאה בכנס הבינאוניברסיטאי השלישי לחקר הספרות העברית, שהתקיים באוניברסיטת בראזיל, רמת-גן, אייר תשמ"ו (מאי 1986).

2 על שירת תימן בכלל — ראה: טובי, תימן; טובי, חיקוי, רצהבי, ילקוט. על שני המשוררים הקדומים ראה: טובי, דניאל; טובי, בן חלפון.

א. שירים בלשון הארמית

הפיוט הקדום הוא שהיווה המקור לשימוש בלשון הארמית בשירת תימן. כידוע, עוד קודם לתקופה הקלאסית של הפיוט הקדום, במקביל לתקופת המשנה והמדרשים, נכתבו בארץ-ישראל פיוטים בלשון הארמית, שנחשבה אף היא לשון-קודש. רוב הפיוטים הללו לא נשתמרו במסורת הליטורגית של עם ישראל בדורות המאוחרים, אך שרידיהם נחשפים והולכים ככתבי הגניזה.³ ברם פיוטים ארמיים קדומים נשתמרו במסורת תימן, כגון שני הפיוטים לשמחת-תורה — 'אנא משה רחימא' ו'חדו חדו רבנן', וכן סדר הפיוטים המיוחד ליום-הכיפורים — 'נצי'ד אלרחמים' — אשר יסודו ככל הנראה בכבל רס"ג כללו בסידורו.⁴ מה שחשוב יותר לענייננו הוא שנשמרה בתימן המסורת של כתיבת פיוטים בלשון הארמית, כפי שנשמרה גם באשכנז של ימי-הביניים, כגון הפיוט 'אקדמות' לשבעות מאת ר' מאיר מוורמס והפיוטים הקשורים בקריאת התורה וההפטרה (רשויות).⁵

יצויין, שהיו משוררים בני ספרד, שכתבו גם שירת-חול בארמית. הכוונה לר' שמואל הנגיד ולר' יצחק אבן גיאת, שהיו גם אנשי התלמוד וההלכה והיתה לכך השפעה על כותבם שירים בארמית. אלא שמספר השירים מועט ביותר — אחד על ידי הנגיד ושניים על ידי אבן גיאת, ואף אלה נכתבו לא כשירה חצרנית, אלא באווירה רבנית'. הנגיד כתב לרבנו חננאל, בעל הפירוש על התלמוד, שיר קינה על מות אביו — 'מאם בפלכיא ופצחיא', ואילו אבן גיאת כתב את הקינה 'האיתנהו בריין דאיזדהרו' על מות ר' שמואל הנגיד ואת השיר 'האצטרך לשרק' כתגובה על תלונת ר' משה אלקרטבי לפניו, כי למרות חוכמתו אין לו בגדים נאים. מלבד אלו כמעט אין למצוא שירים ארמיים ביצירתם של משוררי ימי-הביניים בתקופתה הקלאסית.⁶

יהודי תימן מעולם לא איבדו את הזיקה האינטימית הישירה ללשון הארמית,

3 ראה: קליין, ושם ביבליוגראפיה מפורטת לעניין זה.

4 שני הפיוטים לשמחת-תורה נכללו בכל סידור תפילה תימני לשלוש רגלים — ראה למשל: עץ חיים, חלק ב, דף תסב ע"ב, תעב ע"ב; הפיוטים ליום-הכיפורים — שם, חלק ד, דף שלד, ע"ב ואילך. רס"ג מייעד סדר פיוטים זה לכל עשרת ימי תשובה — ראה: סדור רס"ג, עמ' שמג-שנו. יצויין, שבתכלאלים תימניים קדומים, כגון תכלאל קדמונים, דף קיט ע"ב, רשום בלשון זו: 'והדיא נצי'ד אלרחמים אלמעטאד (וזה סדר הרחמים המיועד) לעשרת ימי תשובה'. אלא שברכות הימים נתייחד המנהג לאומרו ביום-הכיפורים בלבד. סדר זה נשמר גם בקרב יהודי בבל, בשם 'עקידת יצחק', אך הוא מיועד במנהג זה לליל שני של ראש-השנה — ראה: עקידת יצחק, בעיקר מדף י ע"ב ואילך; וכן: טובי, עזרא, עמ' 280.

5 ראה בסידורים האשכנזיים הקדומים מימי-הביניים, כגון: מחזור ויטרי, עמ' 306-344. והשווה: היינמן; גינצבורגר.

6 שירים ארמיים מאת הנגיד — ראה: שמואל הנגיד, עמ' 256-260; גינצבורגר. שירים ארמיים מאת אבן גיאת — ראה: רייפמן, עמ' 5-8. כן כתב פיוט ארמי לפורים: 'יום פוריא יומא דגן' — ראה: דוידזון, אוצר, 1888. פיוט ארמי כתב גם ר' יהודה הלוי: ירושלים כרמא — ראה: שם, 3860. לרשימת הפיוטים בספרות ישראל — ראה: דוידזון, אוצר, כרך ד, עמ' 497-498. שיר-אזור (מורשה) מאת מחבר עלום שם, המשלב עברית וארמית — 'איך אחיה אם אוהבי אין' — ראה: שירמן, שירים, עמ' 308-309.

וידיעתם בה לא היתה פאסיבית בלבד, אלא שימשה אותם גם כלשון יצירה. דבר זה נבע בעיקר מכך, שהם לא הזניחו את קריאת התרגום של קטעי המקרא הנאמרים בבית־הכנסת — פרשת השבוע, ההפטירות ושלוש מגילות. התרגום היווה אחד הנושאים העיקריים בחינוכו של הילד היהודי בתימן מגיל צעיר, שכן קריאת תרגום התורה ותרגום ההפטירות הוטלה על הילדים הרכים בבית־הכנסת. לא היה זה חזיון בלתי נפרץ, שילדים ידעו לדקלם בעל־פה את תרגום המקרא וההפטירות, מרוב שינון ומאימת המלמד, האב והציבור.⁷ באופן זה קיימו במשך כל הדורות מסורת חיה של קריאת התרגום מתוך זיקה לכתב־יד מנוקדים. יהודי תימן הם גם היחידים מכל קהילות ישראל ששימרו מסורת נאמנה של קריאת החלקים הארמיים שבתלמוד הבבלי, המבוססת על דיוק לשוני־דקדוקי.⁸

התחום הליטורגי העיקרי שבו המשיכו יהודי תימן את המסורת של כתיבת פיוטים בלשון הארמית היה הסדר המיועד ליום־הכיפורים — נצ'ד אלרחמים. ניטול לדוגמה את התכלאלים התימניים הקדומים, שאינם מאוחרים למאה ה־16, ונמצא בהם עשרות פיוטים ארמיים מסוג ה'רחמים' ומסוג ה'מרנות', שברובם שמות מחבריהם חתומים בראשי הטורים. ה'רחמים' או ה'רחמנא' הוא פיוט ארמי, המבוסס על ענייה קבועה של הציבור: 'רחמנא רחם על עמך ישראל'. טוריו חרוזים בחרוז אחד וחתומים דרך קבע בסימן א"ב, ויש שהפייטן מוסיף חתימת שמו בראשי הטורים לאחר הא"ב. ואילו ה'מרנות' אף הם כתובים דרך־כלל ארמית, אם כי לא מעט מהם כתובים עברית. הפיוט מסוג זה פותח בנוסח הקבוע: 'מרן דבשמיא לך מתחננין אנן כעבדא דמתחנן למריה', ומסתיים בנוסח הקבוע: 'והב לך שאילתן ובעותן ולא נהדר ריקן מקמך'. נוסח קבוע זה, בראש ובסוף, נאמר על־ידי כל המתפללים בבית־הכנסת בקול רם, ושליח־הציבור אומר את הפיוט בשלימותו על פתיחתו וסיומו. המרנות הקדומים בנויים טורים פשוטים בחריזה אחידה, לעיתים בסימן א"ב, ולעיתים בלעדיו ובלא חתימת שם הפייטן בראשי הטורים.⁹ יצוין, שיהודי תימן נהגו להוסיף את נוסח הקבע של הפתיחה והסיום של המרנות גם לפיוטים סטרופיים מפותחים מבחינת המבנה, שלא נכתבו לצורך זה, מהם פיוטים למחברים שמחוץ לתימן, ולאומרים במסגרת נצ'ד אלרחמים ביום־הכיפורים.¹⁰ בדרך־כלל אין אנו יודעים דבר על מחברי הפיוטים, ושמותיהם לא

7 השווה: קאפח, הליכות, עמ' 53-54. על נערים המתרגמים הפטרות בעל־פה — ראה: ספיר, עמ' פח-פט; עובדיה, עמ' 105-106. על כתב־יד של תרגום התורה וההפטירות, ללא המקרא עצמו, שנועדו לצורך הילדים המתרגמים בציבור בבית־הכנסת — ראה: נחום, צהר, עמ' כד.

8 קריאת התרגום — ראה: מורג, מסורות, עמ' 149. על קריאתם התלמוד בפיהם — פרופ' שלמה מורג הרבה לדון בעניין זה במאמריו — ראה לאחרונה: מורג, רקעה. עוד, ראה: קארה, עמ' כח-כט.

9 חתימת השם — ראה למשל: עץ חיים, חלק ד, עמ' שמה-שמת; תכלאל קדמונים, דף קכג ע"ב-קכו ע"א; רצהבי, רחמין. לענין חריזה — אחד המרנות הקדומים, 'תורתא דמריבא בטולי וברגבי', אין בו כלל חריזה, ונראה שהוא מתקופת הפיוט הקדם־קלאסי.

10 ראה: עץ חיים, חלק ד, עמ' שמת-שנג; תכלאל קדמונים, דף קכו ע"א-קלט ע"א. כינוס פיוטי המרנות — ראה: כספי.

נודעו לנו ממקורות אחרים. אך הפיוטים הם עדות ליצירה אינטנסיבית בתחום זה בשירת תימן בתקופה הקדומה שלה, דהיינו קודם למאה ה-16.

על הזיקה שבין לימוד תרגומי המקרא ושימור מסורת הקריאה של התלמוד הבבלי ובין חיבור פיוטים ארמיים בתימן יכולה להעיד הבחינה הלשונית של פיוטים אלו. תרגומי המקרא ששימרו יהודי תימן — תרגומים שכוודאי נוצרו בארץ-ישראל — משקפים דווקא נוסח שעובד בכבל.¹¹ והנה מתברר, שלשונם של הפיוטים הארמיים מתימן מבוססת על הארמית הבבלית ולא על הארמית הארץ-ישראלית, שהיא לשונם של הפיוטים הארמיים הקדומים מארץ-ישראל או הפיוטים הארמיים מאשכנז בימי הביניים.¹² ועוד אבחנה נוכל להבחין: כפי שהראה פרופ' שלמה מורג, מקיימים יהודי תימן שתי מסורות קריאה של הארמית — זו של תרגומי המקרא וזו של התלמוד הבבלי.¹³ עיון קל בפיוטים הארמיים מתימן ילמדנו כי לשונם היא זו של תרגומי המקרא. יש להניח, שהיא נתפשה כמתאימה יותר ללשון שירה מאשר זו של התלמוד הבבלי, מה עוד שהתרגומים למקרא היו שגורים על פיו של כל יהודי בתימן ואילו התלמוד היה נחלתם של תלמידי-חכמים מובהקים בלבד.¹⁴

מקומה של הארמית בשירת יהודי תימן היה מצומצם באופן יחסי, לא רק בהשוואה עם העברית אלא אף עם הערבית, שעוד נדון בה בהמשך דברינו. כאשר לשירה הליטורגית, שירת-הקודש שיועדה לבית-הכנסת, כמעט לא נתחברו פיוטים ארמיים מלבד ה'רחמים' ו'המרגנות' הכלולים ב'נצ'ד אלרחמים'. ועוד, היצירה בתחום זה נסתיימה למעשה בראשית המאה ה-16. לפי מיטב ידיעתי, רק ר' שלום שבזי, בן המאה ה-17, המשיך לכתוב מרגנות בלשון הארמית.¹⁵ כאשר לשירה שמחוץ לבית-הכנסת, אשר היתה מיועדת בעיקר לשמחות המצוה, כגון חתונות — ועל-כן הגדרתה כשירת-חול אינה קולעת אל המטרה — הרי רק מן המאה ה-15 חדרה אליה הארמית. בדרך-כלל לא נתחברו שירים שלמים בארמית, אלא היו אלה שירים מאקאוניים, דהיינו שירים המשלבים שתי לשונות: עברית וארמית, או אף שלוש לשונות: עברית, ארמית וערבית. כך למשל השיר 'לקראת שבת אצא בחבה' למשורר דוד, ששמו עולה מן החתימה שבראשי החרוזות. בשיר חמש חרוזות: עברית, ארמית, עברית, ארמית ועברית. זיהויו של דוד זה אינו ברור, אך קרוב לודאי שהוא החכם התימני החשוב ר' דוד בן ישע הלוי, שחי במחצית השנייה של המאה ה-15 וידועים לנו ממנו עד עתה כעשרים שירים ופיוטים. אם נכונה השערה זו, הרי כבר במאה ה-15 נתקבלה בתימן הארמית כלשון שירה שמחוץ לכותלי בית-הכנסת.¹⁶

11 ראה: מורג, הלשון, עמ' שנה-שנט; מורג, רקעה, עמ' רעת.

12 ראה: היינמן, עמ' 156.

13 ראה: מורג, מסורות, עמ' 149; מורג, הלשון, עמ' ססב.

14 השווה: טובי, התלמוד, עמ' כ ואילך.

15 ראה: נדאף, דף יט ע"ב; רצהבי, פיוטים, עמ' קמב-קמו.

16 השיר 'לקראת שבת...' — ראה: חפץ חיים, עמ' תרו-תרח; עלמות שיר, עמ' א. יצוין, כי פייטן בשם צאלח, ככל הנראה צאלח בן יחיא, בן המחצית הראשונה של המאה ה-18, סבו של ר' יחיא

כדוגמה לשיר תלת-לשוני יצוין השיר לחתנים 'אשורר תשבחות / לבורא הרוחות / ומרבה בסליחות / מקבל תביא', הבנוי חרוזות עבריות וערביות לסירוגין, אך הצלע הרביעית ככל חרוזה, בין עברית ובין ערבית, כתובה בארמית.¹⁷ השיר הראשון בספרות ישראל שנכתב כשיר מאקארוני תלת-לשוני — עברית, ערבית וארמית — הוא שירו של ר' יהודה אלהריזי 'דבר אל יאמן / וטאעת אלרחמאן / שפר עובדיא', הכלול בשער האחד-עשר ב'תחכמוני'. בעקבותיו הלכו משוררים אחרים, בעיקר באיטליה ובהולאנד, שכתבו שירים מאקארוניים המשלבים לשונות שונות.¹⁸ אך בעוד שאלהריזי, וכן משוררי איטליה והולאנד וקהילות אחרות, עשו זאת מתוך כוונה מכוונת של הפגנת וירטואוזיות לשונית, הרי משוררי תימן נהגו בדרך זו באופן טבעי, כמי ששלוש הלשונות הללו היו שגורות בפייהם כלשונות יצירה אשר נודע להן מעמד מקודש במסורת היהודית.

בין המשוררים בתימן שכתבו שירים בארמית או שירים מאקארוניים המשלבים ארמית, נודע מעמד בכורה לר' שלום שבזי. מבין ששת השירים התלת-לשוניים מתימן הידועים לנו שניים הם לשבזי: 'אסכח כ'אלקי רב אלכ'לאיק אלאה אלכל תעלא פי סמאהו' ו'שירין שמע תקניא'. השירים האחרים הם: 'אסכח לאלטאיק בתנצימן פאיק'; 'אסדר שיריא לאל דר בשמיא'; 'אשאל לנורא עונה לעמו בצרה' למשורר בשם סעדיה; והשיר 'אשורר תשבחות לבורא הרוחות'. אפשר ששבזי הראשון שכתב שירים מעין אלו בתימן. שבזי כתב גם שירים בערבית ובארמית. כגון 'אלאה עלמן דהוא אבא ליתמין'.¹⁹ אך בזה כבר קדם לו אביו, המשורר יוסף בן אביגד, בשיר 'אשכח תשבחן לאלה לעלם'.²⁰

מכל שירי שבזי הכתובים ארמית, או המשלבים ארמית, ראויה לציון מיוחד קבוצה שלמה של שירי 'הלל', שנעתקה בדיוואנים קדומים מזמן חייו של המחבר. סוג ה'הללות' הוא מן הקדומים שבשירת תימן. בדרך-כלל אין ה'הלל' אלא פיוט קצר חסר משקל, הנאמר במסגרת שמחת המצווה, ותוכנו דברי שבח והלל לקב"ה. אולם שבזי פיתח את ה'הלל' מבחינת היקפו וקביעת המשקל בו. ה'הללות' שלו כתובים בארמית,

צאלח (מהרי"ץ), כתב פיוט בעל מבנה זהה ופתיחה דומה: 'לקראת שבת אצא בשמחה', אך כולו עברי — ראה: חפץ חיים, עמ' תרח.

17 נדפס: חפץ חיים, עמ' תרלד-תרלה (דוידזון, אוצר, 7875; טובי, כתבי-היד, 1182).

18 תחכמוני — ראה: אלהריזי, עמ' 116-117. לשירים מעורבים של משוררים אחרים — ראה: המפתח שהביא דוידזון, אוצר, כרך ד, עמ' 498-499. עוד השווה: פגיס, עמ' 166 והמצוין בהערה 7 שם; לזר, חתונה; לזר, שירים; בנבנישתי.

19 השיר הראשון לשבזי נדפס: אידלזון וטורטשינר, עמ' 173-174; חפץ חיים, עמ' כט (דוידזון, אוצר, 6894; טובי, כתבי-היד, 1005). השני — תצלומו בסרי-טובי, עמ' 159. השירים התלת-לשוניים האחרים — הראשון לא נדפס, נזכר: דוידזון, אוצר, *1860; טובי, כתבי-היד, 1009. השני נדפס: אידלזון וטורטשינר, עמ' 300 (דוידזון, אוצר, 6904; טובי, כתבי-היד, 1023). השלישי לא נדפס. נזכר: דוידזון, אוצר, *2054; טובי, כתבי-היד, 1134. השיר 'אלאה עלמן...' לא נדפס, תצלומו בסרי-טובי, עמ' 139-140.

20 השיר נדפס בכמה מקומות. השווה: סרי-טובי, עמ' 44, סי' קנג; טובי, כתבי-היד, 1168. על אביו של שבזי ראה: טובי, ידיעות, עמ' ל-לו.

וזאת בהשפעת כמה מן 'ההללות' הקדומים הכתובים בלשון זו. יצויין, שהארמית בשירה שמחוץ לכותלי בית-הכנסת חדרה בעיקר לסוג ההללות וה'נשוד', ולא לסוג ה'שירה'.²¹ זאת משום ששני הסוגים הראשונים תוכנם במפורש הוא דברי שבח לקב"ה, ומבחינה זו נתפשו כהמשך לפיוטים הליטורגיים שנאמרו בבית-הכנסת. אכן יש ל'הללות' מקום גם בבית-הכנסת — בשמחות הקשורות בתורה, דהיינו חג שמחת תורה ויום עצרת (שבועות), שבהם אומרים את ההלל 'זהללויה זמרי למלך בת ציון'. אף ל'נשוד' זיקה ברורה לבית-הכנסת — הן מצד העובדה שכמה ממנגינותיהם, כגון אלו של שבת, קרובות מאד למנגינות הפיוטים של תפילת ימים נוראים והן מצד העובדה שרבים מן ה'נשוד' אינם אלא פיוטים שחיברו משוררי ספרד לתפילת בית-הכנסת, כגון 'ידעתי בטרם תצרני' לר' יהודה הלוי, שאינו אלא פיוט מסוג ה'רשות' ל'ברכו', או 'טרם היותי חסדך באני' לר' שלמה אבן גבירול, שהוא 'רשות' ל'נשמת'.²² נראה כי את השימוש בארמית בשירה שאינה ליטורגית, יש לייחס גם-כן להשפעת ספר הזוהר, אשר לשונו ארמית, ויהודי תימן הרבו לעסוק בו החל במאה ה-16, אם כי הוא נודע להם לפחות מראשית המאה ה-15. החל ביצירתו של ר' דוד בן ישע הלוי במחצית השנייה של המאה ה-15 מצויים מוטיבים קבליים מן הזוהר בשירת תימן.²³ אך רק ר' זכריה אלצ'אהרי, בן המחצית השנייה של המאה ה-16, כותב פיוט ארמי המושפע מן הזוהר ומלשונו, והוא 'רבון עלמין' אנת הוא עלאה על כל עלאין'. הכם זה היה לו תפקיד מרכזי בהשרשת ספרות הקבלה בתימן, במיוחד זו של צפת במאה ה-16, ומכוחו נכתבו שירים רבים הכוללים מוטיבים קבליים ובקשות, בסגנונם של פייטני צפת.²⁴ בכך, כמוכן, לא נתייחד אלצ'אהרי מפייטנים אחרים בני זמנו, במיוחד חברות המקובלים מצפת ותלמידיהם, שכתבו פיוטים ארמיים בהשפעת לשון הזוהר ותכניו.²⁵

- 21 שירי ה'הלל' לשבזי — ראה: סריטובי, עמ' 86-89, 134-144, 207-208. על ה'הלל' ועל הסוגים האחרים בשירת תימן — ראה: רצהבי, צורה, עמ' 15-18; טובי, החתונה, עמ' 16-17.
- 22 שירו של ריה"ל — ראה: דוידזון, אוצר, 671; חפץ חיים, עמ' נו. שירו של רשב"ג — ראה: דוידזון, אוצר, 172; חפץ חיים, עמ' נב. על הרשויות וסוגיהן — ראה: פליישר, עמ' 395-402. כידוע, הרשויות הן פיוטי פתיחה, ויש לבדוק באיזו מידה היתה השפעה לסוג פיוט זה על שירי ה'נשוד', שאף הם שירי פתיחה.
- 23 מובאות מן הזוהר מצויות בפירוש נביאים ראשונים (מדרש אלצ'אני) לר' אברהם בן שלמה, שחי בערך בראשית המאה ה-15 בתימן — ראה: רצהבי, ספרות, עמ' 267, מס' 61; רצהבי, מובאות, עמ' צח, מביע דעתו שאינו בן תימן. מוטיבים קבליים בשירת תימן — ראה: טובי, משל, עמ' 232-238; טובי, מריבת.
- 24 הפיוט 'רבון עלמין'... — ראה: טובי, כתבי-היד, 3165. על סוג הבקשה ראה: טובי, בקשה, עמ' 12.
- 25 המפורסמים מכולם הם הפיוטים לסעודות השבת מאת האר"י (ר' יצחק לוריא) — ראה: חבל נביאים; ליבס; שלום. גם ר' ישראל נג'ארה הירבה לכתוב פיוטים בארמית, וכן ר' מנחם די לונדאנו, ר' יוסף גאנשו ואחרים. על פיוטי ר' יעקב אבן צור ורבים אחרים בצפון-אפריקה — ראה זעפני, על-פי המפתח (עמ' 202, ערך 'ארמית'). פיוטים ארמיים מכורדיסטאן במאות השנים האחרונות — ראה: בן-יעקב, כורדיסטאן, עמ' 160 ואילך. יש לציין את הרכיבי היחסי של פיוטים ארמיים בכורדיסטאן לעומת פייטנים בני קהילות אחרות בתקופה המקבילה. כך למשל בקובץ השירים של יהודי בכל: בן-יעקב, בכל, מצוי פיוט ארמי אחד בכל, לר' יוסף חיים: 'אסדר שנחא

ידיעת הלשון הארמית בקרב יהודי תימן הביאה את משורריהם, נוסף לכתיבת שירים בארמית, לשלב מילים ארמיות בשיר עברי, או להשתמש בשורשים של מילים ארמיות כדי ליצור מהן צורות חדשות בשיריהם. אף בעניין זה עולה שבזי על משוררי תימן האחרים.²⁶

ב. שירים בלשון הערבית-יהודית

בדורות האחרונים, החל כמאה ה-19 ואילך, נתמעטו מאוד השירים שנכתבו בארמית בתימן, לא כן שירים שנכתבו בערבית-יהודית, וזו הפכה בשלב מסוים להיות שפת השירה העיקרית של היהודים בה. המשוררים בימי-הביניים, בתקופת תור הזהב בספרד ובמקומות אחרים, נמנעו מלכתוב שירה בלשון הערבית, למרות ההשפעה העצומה שנמשכה לשירתם מן השירה הערבית. שתי דעות הובעו בעניין זה: האחת – המיוצגת בדבריהם של פרופ' חיים רבין ופרופ' יהושע בלאו – ולפיה, ליהודים תושבי הארצות הדוברות ערבית בימי-הביניים לא היתה שליטה אקטיבית מלאה במכמניה של הלשון הערבית, כדי לכתוב שירה כפי המתחייב מן היצירה הערבית בתחום זה; השנייה – דעה שהביעה פרופ' א"ש הלקין ובמיוחד פרופ' נחמיה אלוני ז"ל, ויש לדעה זו סימוכין בכתביהם של המשוררים עצמם בימי-הביניים – היא שהמשוררים היהודים רצו ללחום את מלחמתה של הלשון העברית שהידלדלה לעומת פריחתה של הלשון הערבית; כדבריהם: להחזיר את מעמדה של הגבירה שנעשת שפחה.²⁷

בין כך ובין כך, משוררי תימן הראשונים קיימו את שנקבע על-ידי משוררי ספרד, ויצירתם שכתבוה מן המאה ה-12 עד המאה ה-14 בהשפעתם של אחיהם הספרדים היא כולה עברית (או ארמית), ללא ערבית. הדברים אמורים בשירת-החול, ואין צורך לציין שכך גם בשירת-הקודש. אולם בקיעים במסורת זו נתהוו במהלך המאה ה-15. לפחות ממחציתה הראשונה של מאה זו החלה הערבית לחדור לשירה היהודית בתימן, אמנם בשילוב עם הלשון העברית כשירה דו-לשונית. לפי מיטב ידיעותינו, השיר הראשון, אשר הערבית משולבת בו ויש לנו ציון מוגדר למדי של זמנו, הוא שירו של ר' זכריה הרופא (ר' יחיא אלטביב), שחי במחצית הראשונה של המאה ה-15. שיר זה, הפותח במילים 'אם תחפצה בחכמה טהר לבך הכון',²⁸ יש בו שמונה חרוזות, מהן הראשונה

אלה כל רוחא' (עמ' 320). והדבר מסתבר, שכן הארמית – אמנם, החדשה – היא שפתם של יהודי כורדיסטאן והיא שונה מן הלשון הארמית שבפיוטיהם.

26 השווה: אידלזון וטורטשינר, עמ' 367-375; רצהבי, לשון, עמ' 513, 529-545, ובמיוחד עמ' 546.
27 הדעות בסוגיה זו – ראה: בלאו, עמ' 22 ואילך. פרופ' רבין חיווה דעתו בעניין זה כיום העיון בנושא 'הלשון הערבית היהודית וספרותה', שהתקיים באוניברסיטת חיפה, באייר תשמ"ו (מאי 1986). וראה: אלוני, המרד, עמ' 82-85. דעות משוררי ימי-הביניים – ראה למשל: אלוני, רס"ג, עמ' 325-334; אלוני, הכחרי; אלוני, יעקב, עמ' 6-11.

28 נחום, חשיפת גנוזים, עמ' קפד-קפו.

והשלישית בעברית והאחרות בערבית,²⁹ ואילו הטור הרביעי המסיים כל חרוזה כתוב גם הוא עברית. השיר בא בסיומו של 'מדרש החפץ', הוא הפירוש המדרשי הפילוסופי לתורה מאת ר' זכריה הרופא, הכתוב עברית וערבית. דומני שאת ההסבר לסטייה זו ממסורת לשון השיר העברית יש לחפש במהותו ובתוכנו של השיר. ר' זכריה הרופא לא היה משורר אלא בעיקר פרשן של המקרא ושל דברי חז"ל, שנטה אל שיטת האלגוריה, ובין היתר כתב פירושים בערבית על 'מורה נבוכים' ועל 'ספר המצוות' להרמב"ם ועל פירושו של זה למשנה. כלומר, בעיקרו של דבר היה ר' זכריה הרופא בעל השכלה פילוסופית ערבית.³⁰ ואף השיר הנ"ל שהביא בסוף 'מדרש החפץ' רווי מוטיבים ורעיונות פילוסופיים. נקל להבין אפוא מדוע נזקק החכם המתפלסף ללשון הערבית, שכן הוא לא היה אמון על כתיבת שירה בכלל ונוסף לכך נוח היה לו יותר לבטא את עצמו בערבית, שהיא לשונה של הפילוסופיה ששקד עליה.

קו זה מאפיין גם חכמים אחרים בני המחצית השנייה של המאה ה-15 שכתבו שירים: ר' סעדיה בן דוד עדני, ר' משה בן יוסף בלידה ור' דוד בן ישע הלוי. כולם עסקו בפרשנות המקרא, בהלכה ובפילוסופיה, ואף הם יש לשייכם לאסכולה האלגוריסטית של חכמי תימן.³¹ השירה לא היתה עיקר עיסוקם ולא נותרו מהם אלא שירים בודדים, לעומת מספר גדול ביותר של חיבורים אחרים, שרובם ככולם כתובים בערבית. מבין השלושה רק ר' דוד בן ישע יש לראות בו משורר של ממש, ואף ראוי לציון יצירתו רבת ההיקף בתחום המילונאות. מאת ר' סעדיה בן דוד ידועים שני שירים, אחד מהם בערבית-יהודית, הפותח: 'סבחאן רבי ד'ו אלג'אל'י מבדע ג'מיע אלכאינאת' (שבח לאל רב המעלה, יוצר כל הקיימים), אף הוא שיר פילוסופי מובהק.³² מאת ר' דוד בן ישע הגיעו לידינו כעשרים שירים, כולם כתובים עברית, לבד משלושה הכתובים ערבית, שגם הם עוסקים בנושאים פילוסופיים. ראויים לציון שני שירים אחרים שלו, שאמנם הם כתובים במעורב עברית וארמית, ויש בהם ביטויים ומונחים ערביים הלקוחים מן הפילוסופיה של ימי-הביניים. אחד מהם: 'אסדיר שבח בלשוני לאדוני מסיר לאף חרוץ', מבחינת תוכנו יש בו חידוש. חלקו הראשון הוא דברי תחנונים ובקשה מן האל להצילו מרשעת הגוים, וחלקו השני דברי זירון ועידוד לקיום מצוות ולימוד תורה. השיר השני: 'בוא לשלום חתן ועלה למקומך' הוא שיר חתנים (זפה), ואף בו מצויים מוטיבים ומונחים פילוסופיים, אשר חידושו בעצם ייעודו לחתנים, תוך כדי הכללת תכנים עיוניים הגותיים וזירון לקיום מצוות וללימוד תורה,

29 כאן ולהלן באומרנו ערבית כוונתנו לערבית-יהודית.

30 החלק של פירושו על בראשית יצא לאור במהדורה מדעית על ידי חבצלת. על המחבר ועל חיבוריו — ראה: נחום, חשיפת, עמ' קפ ואילך; חבצלת, עמ' 13-20; טובי, כתב-יד.

31 פולמוס סביב פרשנות זו פרץ בתימן במאה ה-14 — ראה: קאפח, כתב.

32 על חיבוריהם של חכמים אלה — ראה: רצהבי, ספרות, על-פי המפתח. על יצירות ר"ד בן ישע

— ראה: טובי, תרגומים. על ר"ס בן דוד — ראה: אסף; מזור. שירו 'סבחאן... נעתק בכתב יד אוקספורד 1632, דף 265א — ראה: ניבאוויר, עמ' 569.

כמו בשיר הקודם, וכתיבת הדברים בלשון הערבית-היהודית בצידה של העברית.³³ נוסף להשפעתה של הספרות הפילוסופית הכתובה ערבית על השירה היהודית בתימן, נראה שהיה עוד גורם לשילובה של הערבית בשירה זו, אלא שאין בידינו ציונים כרונולוגיים מדויקים באשר לכך. בכתבי-היד התימניים, בעיקר במדור שירות ותשבחות שבסוף התכלאלים, נעתקו שירים שעל-פי סימנים פליאוגראפיים ואחרים אינם מאוחרים למאה ה-15, ובכמה מהם משולבת הלשון הערבית בצידה של העברית.³⁴ יש מהם שירי-חול מובהקים, כגון שיר היין למשורר בשם ישע, שתחילתו 'מה טוב ומה נעים שתייתי מדם הענבים'. השיר לא נשתמר בשלמותו, אך משרידיו ניתן ללמוד שהוא שיר-אזור בעל חרוזות מתחלפות — עברית וערבית. שיר אחר — 'ועופר באשנבו / בפיו הרגני / רצ'בין במשבאכה / מצדד לאלאוג'אני' (רצבי במצודתו, שלחיו צעופות) — הריהו שיר אהבה שאינו ליטורגי מצד ייעודו, אבל הוא שיר לאומי מצד תוכנו, שכן מסופו מתברר, כי התיאור הארוטי החרף של האהבה בין החשוק לחושק בא כאן במשמעות אלגורית המכוונת לקב"ה ולכנסת-ישראל.³⁵ אף שיר זה בנוי כשיר רב-לשוני עברי-ערבי במבנה קלאסי, כאשר בדרך כלל באים לסירוגין בית עברי ולאחריו בית ערבי, ויש שבאותו בית מתחלפות לסירוגין צלעיות עבריות בצלעיות ערביות.

את הצידוק למעשה זה של שילוב הלשון הערבית בשירה העברית מצאו משוררי תימן בתקדימים המועטים הידועים לנו — ובודאי גם להם — משירת ספרד, כגון שירו של ר' שלמה אבן גבירול, 'מה לך יחידה תשבי דומם כמלך בשבי', שברוב התרגשותו הוא מסיימו בשבעה בתים וחצי בערבית; או שירו של ר' יהודה אלחריזי, 'דבר אל יאמן', המשלב עברית, ארמית וערבית, שהוזכר לעיל. כן מפורסם הנוהג של משוררי ספרד לסיים את שירי-האזור שלהם בטורי-שיר בערבית (או בלשון הרומאנית) — הכ'רג'ה.³⁶

ספק אם יש לראות בראשיתה של נטייה זו בתימן במאה ה-15 לשלב ערבית בשירה עברית תוצאה של ירידה ברמת ידיעת העברית, שהיא תופעה מאפיינת מאוד את הקהילות המסתערבות האחרות החל במאה ה-12, כפי שאפשר להיווכח מדבריהם של

33 'אסדיר שבת...': נדפס: חפץ חיים, עמ' רכט-רלא (דוידזון, אוצר, *1861; טובי, כתיב-היד, 1017). שירו 'בוא לשלום...' לא נדפס. נעתק בכתבי-יד ששון 955, עמ' 103. ראה: ששון, עמ' 925. (וראה עוד להלן, בשירו של ר' משה בלידה). זפה אחרת בפתיחה דומה הוא השיר 'בוא לשלום חתן ושמחה במתן' לרוד בן יהוסף, שאף הוא אינו מאוחר למאה ה-15. שירו נדפס: אידלזון וטורטשינר, עמ' 16. בשיר זה שילוב עברית ערבית. עמי בכתובים מהדורה מדעית של שירי ר' דוד בן ישע הלוי ובס"ד תבוא בקרוב לדפוס.

34 ראה למשל: תכלאל קדמונים, דף רמז ע"א-רמז ע"ב, ביניהם למשורר דוד בן גד (סעד), שבוודאי אינו מאוחר למאה ה-15.

35 שירו של ישע — נדפס: טובי, תימן, עמ' שלא-שלב. וראה: טובי, שירת, עמ' 14. השיר השני — נדפס: רצהבי, משירת, עמ' 134-135.

36 שירו של רשב"ג — ראה: שירמן, השירה, עמ' 210-212. רשימת שירי אזור עבריים בעלי סימנות לועזיות — ראה: שירמן, שירים, עמ' 301-304. היו משוררים בספרד שכתבו שירה ערבית אך לא לצורך הקהילה היהודית — ראה: יהודה, א"ש, עמ' 105-118; שטרן, שירים.

הרמב"ם, אלהריוזי ור' תנחום הירושלמי.³⁷ לבד מן ההנחה האפשרית כי השימוש בערבית בשירת יהודי תימן נעשה על-פי הדוגמאות המועטות בשירת ספרד וכי גרם לכך גם הרצון הטבעי להפגין וירטואוזיות לשונית, יש לזכור שהלשון הערבית היתה טבעית בקרב יהודי תימן יותר מאשר בקרב כל קהילה יהודית אחרת. שכן עוד מאות שנים רבות לפני הופעת האסלאם הם חיו בקרב עם ערבי. ההוכחה לכך היא העובדה, שדווקא בתקופה שבה שולכה הערכית בשירתם, הגיעה השירה העברית בתימן למרום שיאה, ביצירתם של אלצ'אהרי במאה ה-16 ושל שבזי במאה ה-17. דבר זה אי אפשר לאומרו על קהילות יהודיות אחרות דוברות ערבית.

שלב חשוב בהתפתחותה של השירה הערבית היהודית בתימן הוא ה'זפה' (שיר לתהלוכת החתונה) מאת ר' משה בלידה (חי במאה ה-15, כנראה בצנעא), 'אד'כר אלכ'אלק בקלבן סלים', הכתוב כולו. ערבית-יהודית. החידוש בשיר כפול הוא: בתוכנו ובייעודו. בתוכנו — תולדות העולם למן הבריאה עד לגדידתם של בניישראל במדבר סיני לאחר מתן תורה.³⁸ נושא זה, המוכר היטב מן הפיוט הקדום ועוד קודם לכן מן הפיוט 'שבח אבות עולם' שבספר בן סירא,³⁹ נתחבב הרבה על משוררי תימן במאות השנים האחרונות ונכתב דרך קבע בלשון הערבית. על פיהמימצאים שבידינו, לר' משה בלידה היתה זכות ראשונים בעניין זה. ועוד, שירו ספוג בלשונות פילוסופיים, כמי שהרבה לעסוק בפילוסופיה, ואילו השירים המאוחרים לו לשונם יותר פשוטה ונוטים הם יותר לתיאור אפי מפותח של האירועים ההיסטוריים. בייעודו — שהשיר נכתב לטקס מטקסי החתונה, כפי שמעידה הכתובת הבאה בראשו בכתב-היד. יש בעניין זה קושי מסוים, שכן אין בגוף השיר שום רמז לחתונה, כפי שנהגו משוררי תימן באותם שירים שייעדו לכך, אף שתוכנם היה רחוק, לכאורה, מעניין זה. כך למשל בשיר 'אם ננעלו דלתי נדיבים', שרק במקום אחד בו, בחרותו החמישית (מתוך שמונה), מתייחס המשורר שבזי לחתן ולכלה, אשר לרגל נישואיהם נאמר השיר: 'זהו מקום שלום ואחוה / חתן וכלה ישמחו'. אפשר אם-כן שהכתובת בשירו של בלידה משקפת מנהג מקומי מאוחר של קהילה מסוימת בתימן, ואין בה ללמד על כוונת המשורר עצמו. אך אין הדבר הכרחי, שכן יהודי תימן שרו בטקסי החתונה גם שירים שאין בהם כל רמז לחתונה, כגון 'אשאל אלהי יגאלה שבויים' לר' יוסף בן ישראל.⁴⁰ על-כל-פנים, בהסתמיות מה אפשר לומר, כי החל בשיר הנ"ל של בלידה מוצאים אנו בשירים המיועדים לחתונה שימוש בנושאים מגוונים, הלקוחים מתחומי הפילוסופיה,

37 דנתי על כך במאמרי 'תרגומים ומילונים ערביים למשנה תורה להרמב"ם', בועידה שהתקיימה בקיץ תשמ"ה. ההרצאה עתידה להתפרסם בספר הועידה השנייה ללשון הערבית-יהודית וספרותה.

38 על ר"מ אלבלידה — ראה: טובי, אלבלידה; נחום, חשיפת, עמ' שכב-שכו. ה'זפה' שלו לא נדפסה. ראה: טובי, כתיב-היד, 201.

39 ראה: מירסקי, עמ' 27 ואילך; פליישר, עמ' 93, 180, 197 (פיוטים שנתכנו בשם 'סדר' או 'סדרא').

40 שירו של שבזי — נדפס: חפץ חיים, עמ' רא-רג (דוידזון, אוצר, 5407; טובי, כתיב-היד, 823). שירו של ר"י בן ישראל, בן הדור הקודם לשבזי, נדפס: חפץ חיים, עמ' רלז-רמ (דוידזון, אוצר, 7788; טובי, כתיב-היד, 1130).

הדת וההיסטוריה, זאת כמוכן בצידם של שירי חתונה מובהקים, גם מצד תוכנם. אין זה מתמיה, שכן כבר הקדום במשוררי החול של תימן, ר' אברהם בן חלפון, העניק לנושא האהבה, ואפילו בשירי חתנים, משמעות אלגורית – רדיפה אחר החוכמה.⁴¹ כלומר, שירה חילונית של ממש כמעט לא נתחברה בתימן, ושירי החתונה המובהקים שבדיוואן התימני לא פרי עטם של משוררי תימן הם אלא מאת ר' יהודה הלוי.⁴² ר' זכריה אלצ'אהרי, החשוב במשוררי תימן במאה ה־16, יצירתו מהווה שלב ניאור־קלאסי בשירת תימן. אף שהיה בעל השכלה ערבית, הוא לא כתב שירים בערבית, אלא כל יצירתו, ובעיקר חיבור המקאמות הגדול שלו 'ספר המוסר', טבוע בחותמה של המליצה העברית בסגנונם של משוררי ספרד הקלאסיים. יתר־על־כן, אלצ'אהרי עסק במלאכת התרגום של כמה מן המקאמות של אלחרירי, ששילבן ב'ספר המוסר' ובתרגום שירים ערביים אחרים מאת מוסלמים לעברית.⁴³ מכוחו נכנסו תכנים חדשים לשירת תימן, ובעיקר הנושאים הקבליים, וזאת בעקבות ביקורו בצפת, והכל נכתב בעברית (או בארמית). אמנם בכתבי־יד מאוחרים מיוחסים לו כמה שירים הכתובים בערבית, אולם ספק אם יש לסמוך על ייחוסים אלו ועדיין הדבר בגדר 'צריך עיון'. השלב העיקרי בהתבססות הערבית כלשון שירת יהודי תימן, בצידה של העברית, אירע רק בסופה של המאה ה־16 ובמחצית הראשונה של המאה ה־17, ביצירתם של שני משוררים חשובים, הלא הם ר' יוסף בן ישראל ממשפחת משתא ובן משפחתו הצעיר ממנו ר' שלום שבזי.⁴⁴ לכאורה יש לתמוה על התפתחות זו, שכן דווקא בימיהם, ולמעשה עוד קודם לכן, בימי אלצ'אהרי, המירו חכמי תימן את הלשון הערבית בלשון העברית, כשפת היצירה העיקרית שלהם בתחום העיון. כמעט כל החיבורים של יהודי תימן מן המאה ה־12 עד ראשית המאה ה־16 כתובים בערבית, לבר מ'מדרש הגדול' לר' דוד עדני בן המאה ה־14, ואילו אלצ'אהרי כתב כבר את כל חיבוריו – לא רק את שירתו אלא גם את חיבוריו העיוניים – בעברית. בתקופה שבעיונו אף נתמעטה בתימן ידיעת הערבית הבינונית, שהיתה לשון חיבוריהם של חכמי היהודים בימי הביניים, ונתמעט העיסוק בחיבוריהם מחמת שנדחו על ידי ספרי המקובלים. אף־על־פי־כן, כובשת לה ערבית זו כיבושים נרחבים והולכים בשירת תימן, עד שהיא נעשית גבירה והעברית לעומתה שפחה, כלשונם הציורית של משוררי ימי־הביניים.⁴⁵

41 ראה, למשל שירו 'מי זאת כשחר נשקפה ותעל': דוידזון, בן חלפון, עמ' 65 (דוידזון, אוצר, 1044: טובי, כתיבה, 2631).

42 ראה למשל: תכלאל קדמונים, דף רמט ע"א-רנ ע"א; חפץ חיים, עמ' תרלט-תרמב. והשווה: טובי, החתונה, עמ' 15.

43 על אלצ'אהרי – ראה: ספר המוסר, המבוא. על תרגומו לאלחרירי – שם, עמ' 481-483, מס' 74, 91, 143. וראה: רצהבי, השפעת.

44 ביבליוגרפיה מפורטת על שבזי ושירתו ראה: סרי-טובי, עמ' 35-37; ולאחרונה, טובי, מגילת, עמ' 125-138.

45 מאחר שאין בידינו רישום מדויק של כל שירי תימן קשה לתת הערכה מדויקת מהו החלק היחסי של הערבית לעומת העברית (והארמית) בשירת תימן המאוחרת, כלומר מן המאה ה־17 ואילך. על־פי רישומו של באכר (שירי תימן, חלק עברי, עמ' 3-14) עולה, כי מכלל 199 שירי שבזי

תמיהה זו יש לפרשה באופיה החדש של שירת תימן מן האסכולה של ר' יוסף בן ישראל ור' שלום שבזי.⁴⁶ מעתה פרצה השירה היוצרת את גבולותיה של הליטורגיה הקשורה בעבודת הקודש בבית־הכנסת מחד גיסא, ואת ההקף החברתי המצומצם שלה מאידך גיסא. השירה הפכה להיות כלי הביטוי הרוחני העיקרי של יהדות תימן, אשר מתקופה זו ואילך נקלעה לרדיפות דתיות בלתי פוסקות. נושא הגלות והגאולה נעשה בעל חיות ומשמעות קונקרטיה ביותר. משוררי תימן לא רק השקיעו בשיריהם את תחושת המצוקה וכיסופי הגאולה של בני קהילתם, אלא אף העמידו את שיריהם ככלים לתאר את תולדות הימים. השירה בתימן נעשתה מקור היסטורי בעל חשיבות ראשונה במעלה, אם כי מטבע הדבר לא תמיד מתפרשים לנו דבריהם כיום לאשורם, במרחק של הזמן, המקום והלשון.⁴⁷ תמורות אלו העניקו לשירת תימן את אופיה העממי, ולא בכדי שימשה את יהודי תימן בכל מסיבותיהם והתכנסויותיהם. אף בשירים שיועדו לשמחות החתונה ולסעודות המצוה השונות כללו משוררי תימן את שני הנושאים, שלכאורה אינם ממין העניין ומעין המאורע: האחד — דרישת התורה והחוכמה, והשני — תינוי צרות הגלות ותשוקת הגאולה. האופי העממי של שירה זו הוא שביסס והשליט בסופו של דבר את מעמדה של הערבית בתחומה, ומתוך כך אף נתרחב מעגל היוצרים. אלא שמשוררי תימן, שהיו אמונים על צמידות למסורת אבות, הקפידו לכתוב את שירתם בערבית שלא ברובד הלשוני הנמוך, שהיה מדובר כפי בני הקהילה, כי אם התקברו במידת יכולתם אל הלשון הערבית הבינונית של חכמי ימי הביניים.⁴⁸ עם זאת נודעה השפעה גם ללשון הדיבור שלהם על יצירתם.

גורם חשוב אחר שהשפיע על התחזקות מעמדה של הלשון הערבית בשירת יהודי תימן הוא פריחתה של השירה האסלאמית בארץ זו במאות ה-16 וה-17.⁴⁹ אמנם עוד בדורות קודמים מצינו שחכמי תימן משלבים בחיבוריהם בתי־שיר מן השירה הערבית, אך לא היתה זו מלאכתם של משוררים אלא של חכמים שעסקו בפילוסופיה ובפרשנות המקרא. אף זו, בתי־השיר הערביים ששולבו היו לקוחים מיצירתם של משוררים מוסלמים לא בתימן אלא מחוצה לה, ובדרך כלל מן השירה המוסרית הדתית של המוסלמים.⁵⁰ והנה במאה ה-16 מתחילים משוררים יהודים בתימן להיות מושפעים מן

שרשם, 56 — עבריים; 91 — מעורבים עברית וערבית; ו-52 ערביים. אך יש לזכור, שבדרך־כלל השירים מסוג ה'נשוד', שהם יותר קצרים, כתובים עברית, ואילו השירים מסוג ה'שירה', שהם ארוכים בהרבה, כתובים ערבית או עברית וערבית. למעשה, מועטות ביותר ה'שירות' הכתובות על טהרת א'עברית.

46 גדולה היתה השפעת ר' יוסף בן ישראל על שבזי, ויש לראות בו כמייסד האסכולה השבזית, האחרונה בשירת תימן, שעיצובה הסופי בא לה כמוכן על ידי שבזי עצמו. שבזי מזכירו כמה וכמה פעמים בפירושו על התורה, 'חמדת ימים', ובמסורת יהודי תימן נקבעה דמותו של ר' יוסף בן ישראל כאביו של שבזי. אך כבר הוכח בכירור, שאביו של שבזי הוא יוסף בן אביגד ולא יוסף בן ישראל — ראה: טובי, חמדת, עמ' 65-67.

47 השווה: טובי, מגילת, עמ' 30.

48 זו היתה שגורה בפיהם גם מכוח תלמודם בתפסיר רס"ג ובחיבורי הרמב"ם.

49 השווה: אידלוון, עמ' 13; פיאמנטה, עמ' 36.

50 על כך הרצאתי ביום עיון שהתקיים באוניברסיטת חיפה באייר תשמ"ו. ההרצאה תראה אור בקרוב.

השירה המוסלמית החילונית של תימן. לכך ראיות חותכות בדמות המבנים הכפולים של טורי האזור בשירי המושח, שאנו מוצאים הן בשירה האסלאמית והן בשירה היהודית בתימן בתקופה זו.⁵¹ אף השירה העממית של תימן האסלאמית — שירת החומייני — השפיעה על משוררי תימן היהודים, דווקא בנושאי האהבה והחשק, אם כי הם מקנים למוטיבים חילוניים ארוטיים אלו סאנקציה של קדושה.⁵² לאור התפתחות זו יש להבין את דברי התוכחה החוזרים ונשנים מפי חכמי תימן כנגד המאזינים לשירת העגבים המוסלמית ועל הצורך לפרש את נושאי החשק בשירה היהודית בתימן על דרך האלגוריה.⁵³ על כל פנים עולה בכירור, כי עצם היפתחותם של הקהילה היהודית בתימן ומשורריה לשירת המוסלמים בתימן הקלה על חזירתה של הלשון הערבית לשירתם והתבססותה בה. שלא כמשוררי ימי הביניים בבבל ובספרד במאה העשירית ואילך, התירו יהודי תימן לערבית לבוא בקהל שירתם. עם זאת הקפידו מאוד חכמי תימן שלא להעניק דריסת-רגל ללשון הערבית במסגרת טקסי הפולחן הרשמיים — תפילת החובה — בבתי הכנסת.⁵⁴

נורמה זו של שילוב הערבית בשירה, שקבעה ר' יוסף בן ישראל ור' שלום שבזי שהיו גם חכמי הלכה ומחשבה, נתקבלה על המשוררים שבאו אחריהם, ובעיקר בקהילות שמחוץ לצנעא — בדרום תימן. לא כן משוררי צנעא וסביבותיה, שהמעטו בכלל לכתוב בערבית וכתבו רוב יצירתם בעברית.

במקביל לשירה הערבית של המשוררים היהודים בתימן, שהיא שירת גברים מבחינת תכניה וכיצועה ושהתקבלה כחלק בלתי נפרד מן ההווי הרוחני היהודי המסורתי, היו קיימים שני תחומי יצירה נוספים של שירה ערבית: האחד — שירת

51 ראה: שטרן, מושחאת, עמ' 76.

52 מחקר משווה, מפורט וחדשני בעניין זה — ראה: פיאמנטה. אגב, בשירת תימן כמה שירים ערביים המתארים את דמותו של הקב"ה כצבי חשוק בביטויים גופניים על דרך האלגוריה. אלה בעיקרם שירים הפותחים 'אלף אלפת' — ראה: חפץ חיים, עמ' קע-קעו; עלמות שיר, עמ' לח-מב, מהם שיר אחד לשבזי: 'אלף אלפת לחני ואלנצ'אם פי צבאי ועאד אלקלב האם'. כל זה על דרך העיצוב האלגורי של נושא האהבה ביחסים שבין כנסת ישראל לקב"ה, מאז שירה-שירים ועד שירת-הקודש של ימי הביניים וספרות הזוהר והקבלה. ביטוי ספרותי נועז מעין זה היה מקובל גם בשירי הצופים המוסלמים, אם ביחס לאללה ואם ביחס לנביא מוחמד — ראה: יהודה י"י, עמ' רא-רג. עדיין יש מקום לבדוק באיזו מידה היתה ידועה שירה מסוג זה בתימן.

53 ראה: רצהבי, צורה, עמ' 22-21; טובי, הלאומית, עמ' 7.

54 ראה: רצהבי, הערבית. לפי מיטב ידיעתי, כמעט שום טקסט ערבי אינו נאמר בבית-הכנסת התימני במסגרת התפילה, להבדיל מלימוד-תורה, כגון קריאת פירושו הערבי של הרמב"ם על המשנה. בביקורי בבתי-כנסת תימניים נוכחתי רק באמירת 'קצת חנה: אסמעו קולי אנא חנה ואנצ'רו מא ג'רא לי, בבית הכנסת של הרב יוסף קאפח בירושלים בלילי תשעה באב, לאחר קריאת מגילת איכה ופיוטי הקינות. 'קצת חנה' (סיפור חנה) הוא פיוט ארוך בערבית על חנה ושבעת בניה. פיוט זה ידוע גם בקרב קהילות אחרות דוברות ערבית. נדפס כמה פעמים, גם על-ידי מדפיסים תימניים, כגון במצורף ל'קצת יוסף הצדיק' — ראה: חסיד-סיאני; השוה: טובי, כתבי-היד, 1025. לעומת כן, חדרה הערבית לבתי-הכנסת של קהילות אחרות. השווה למשל: עקידת יצחק, דף טו ואילך — המשקף מנהג בגדאד — פיוטים ערביים: 'תרג'מת אל תרגום', דהיינו תרגום ערבי של הפיוטים הכתובים בארמית. לשון התרגום.

הנשים, אשר לשונה קרובה מאוד ללשון המדוברת ולא נחשבה כבעלת ערך וכראויה להתייחסות ועל-כן גם לא הועלתה על הכתב; והשני – שירת גברים בערבית, מסוג הקציד (או קציט, וברבים קצוד או קצוט), הכוללת נושאים משעשעים, כגון שירי יכוח או מעשים מבדחים, וכן תיאור אירועים היסטוריים בעלי חשיבות מוגבלת. שירה זו, מסוג הקציד, גם היא לא הושרה במסגרת שמחות המצוה. היא הועלתה בחלקה על הכתב ונכתבה גם כן ברובד הנמוך של הלשון, הרובד המדובר.⁵⁵

בסוף הדברים יצוין, כי עליית חשיבותה של הערבית כשפת היצירה בתחום שירת יהודי תימן הביאה בהכרח לדלדול כוחה של העברית בשירה זו, לא רק מצד היקף מקומה, אלא יותר מבחינת עשירותה ויופיה. שירת תימן שלאחר ר' שלום שבזי רחוקה היא מאוד לא רק מיצירתו של מחבר זה אלא גם מיצירתם של משוררים שקדמו לו.

55 רק עם העליה לארץ ישראל החלו החוקרים, ואחר-כך בני העדה עצמם, להעלות על הכתב את שירת הנשים בתימן ולהדפיסה. הכינוס הגדול ביותר שלה – ראה: גמליאלי. אשר לסוג הקציד, לדוגמה שירי הויכוח, כגון בין הקאת והקפה: 'אלקאת ואלקהוה יסאלוני' לשבזי – ראה: קאפח, הליכות, עמ' 224-225 (מקור ערבי וחרגום עברי).

נספח: שיר מעורב (בארמית, ערבית, עברית)

ר' שלום שבזי

שיריך שמע תקניא

גזאב עזרי אלהא שמיא סימן שלם

שיריך שמע תקניא	אתער לחברינא
לית סוף נהורא דדכנא	עלאי ותמינא
שפע מלכתא דא דשרינא	וסעודתה סגנא
פתור לכולא משונא	ולחים דאפינא
5 כל חר ותדר מסחר ונפשיה תסבע	
ומברכיך למלכא דכולא דקבע	
ולארבעה דעלאי תבע	
מטטרון בראש משרנא	סביב לדגלינא
ומקבליך גלגלינא	עסרנא בבולינא: פז'
10 לכדמת אלחק תסארע	כולן במא טבע
עאשק למעשוק תאבע	ואלנור תים סאטע
נכ'מס מאת עאם נאסע	בין ד'א ת'יא ראפע
ואלעקל פיהם מצינא	לאלנור ותמינא
15 דנראתהם דאים פלא תתמייל	
פי נור מבסוטן מג'והר ישעל	
תמוג' צ'יאהא ד'י מן אעלא תקבל	

תנין לדיא אלעקל אגיא תשרק בהו דין דדוגנא	נאלנפס פיה תחיא פי דיאלך אלאתחיא: פז
מזיו מרום האצילם ירעים שמי רום לקולם משלים וחוזר חלילם ערבות לרוחין דתחיא	שדי, והקדילם ממעלות סלם נועע בעגולם מרי זכותיא
אתרא דצדיקין בשופרא, קשיש דזמין להאי דכתא ולא עבד ביש דאיהו פבר יוחאי וכבר לקיש	
דוכתא דא אמצעיא ועוד אית סגו היכליא	למרי חסידיא עילאי ושפליא: פז
מן דיא אלבשר תנצד אשיאת אנסאן ומעדן ואנבאת ואקי'תן אלאנסאן פי אלדי'את חין נסל אדם תחיא	פי תדהא מחדה חינאן תים מפרוד הו גאית אלמקצוד ען אלבהימיא
זיו אלאמם הו נסל אדם קרב מן מצר אכר'גיהם באמרן גאלב ארק לפרעון הו וקומה אלמד'נב	
פי ד מוסי אלנביא קאל אבן יוסף יחיא	במעג'ז אלאתחיא מן לדי רמוזיא:
תמת	

תרגום ופירוש

הפירוש קצר ביותר. ללא ציון מקורות לביטויים ולמילים שבשיר, אלא אם כן הם דרושים להבנת הטקסט. הטורים הכתובים ארמית או ערבית הובאו בתרגום לעברית (באות שמנה). לא צוינו בפירוש עניינים לשוניים, שכן יש בהם להרחיב את הדברים מעבר לנדרש במסגרת זו. כתבהיד במקורו מנוקד בניקוד הבבלי העליון. בניקוד הטקסט נשמר הניקוד המקורי, גם אם מתבקש אחרת מבחינת המשקל, אלא שסימני הניקוד הבבליים החלפו בסימנים טברניים. המקור: תצלום כתבהיד – ראה: סריטובי, עמ' 159.

החתימה: שלם. המשקל: בטורים הארמיים – בארוכים: שמונה + חמש תנועות, ובקצרים: תשע תנועות; בטורים הערביים והעבריים – בארוכים: מתפעלים פעלולים + מתפעלים נפעל, ובקצרים: מתפעלים מתפעלים נפעלים.

- 1 שמע שירי צדק [שירי אמת], עורר את החברים.
- 2 אין סוף אור טהור [מקף], העליונים והתחתונים. כל אלו כינויים קבליים לקב"ה.
- 3 השפע של המלכה, זו השורה וסעודתה. המלכה זו השכינה, ספירת מלכות. המנהיגה את העולם ונהגה את כל המצוי בו, מן השפע שבה.
- 4 עורכת היא שולחן לכול, ולחם הפנים.
- 5 כל אחד ואחד יושב אל השולחן ונפשו שבעה.
- 6 ומברכים למלך הכול אשר הוא הקובע (המנהיג את העולם).
- 7 ולארבעה של העליון תחיש. על-פי העניין ועל-פי המשקל חסרה תיבה אחת לאחר 'ולארבעה'. שיעור הדברים הוא על-פי הנאמר בבבלי סוכה נב ע"ב: מאן נינהו ארבעה חרשים? אמר רב חנא בר

- ביזנא אמר רב שמעון חסידא, משיח בן דוד ומשיח בן יוסף ואליהו וכהן צדק. וכולם עתידים לבוא בעת הגאולה. תבע — בגליון נאמר: 'פיר' תסרע' (בערבית: תחיש).
- 8 מטטרוך בראש השומרים, סביב הדגלים. על-פי הנאמר בוהר במדבר רכג: מטטרוך אדם הקטן דמרכבה, ובמדבר רבה ב. ו: ארבעה דגלים כנגד ארבע חיות אשר תחת כסא הכבוד, דגל יהודה במרחק ומצויר בו ארי, ושל ראובן בדרום ומצויר בו דודאים דמות אדם וכר' — השווה: תשבי, עמ' תיח.
- 9 ומקבלים את הגלגלים, שקיבוצם הוא עשרה. מכוון הוא לעשרת הגלגלים הנמצאים מתחת לכיסא הכבוד.
- 10 אל עבודת האמת ממהר, כל היקום על פי מה שנטבע בו (כלומר: אל עבודת האל ממהרים הכל על-פי מה שנטבע בהם). והרעיון על-פי פרק שירה.
- 11 חושק נמשך אל חושק, והוזהר [הקב"ה] שם מבהוק. מתאר את יחסי האדם והאל כיחסי חושק וחושק, על-פי ספרות המיסטיקה והקבלה.
- 12 וחמש מאות שנה רוחבו, גבוה בין זה לזה. על-פי חגיגה יג, א: חמש מאות שנה מהלך מן הארץ עד לרקיע, וכן בין רקיע לרקיע.
- 13 והשכל בהם [בין הגלגלים] מתהלך, אל הוזהר נמשך להשיגו.
- 14 סיבובם [של הגלגלים] תמידיו ואינו סוטה ממסלולו.
- 15 בוהר פשוט עצמיי [מהותי] בוער.
- 16 מערבים הם [הגלגלים] את אורם במה שהם מקבלים מלמעלה.
- 17 מאירים הם את השכל החושק, והנפש בו תחיה.
- 18 הדת והעולם מאירים בהם, [הגלגלים] בחיים הללו.
- 19 האצילים — חחר אל הגלגלים.
- 20 הגלגלים משמיעים קול קוסמי והוא דרך עבודתם לאל, השבח שהם נותנים לו. ראה הרמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה ג, ט.
- 21 חלילים — סיבובם, שהם משלימים אותו בומן קצוב. נועע — מתנועע.
- 22 ערבות [השמים] לנשמות הזכות [של הצדיקים], בעלי הזכויות. ערבות — השמים, בבבלי חגיגה יב, ע"ב: ערבות, שבו צדק, משפט וצדקה, גנוזי חיים ושלום וברכה ונשמתן של צדיקים.
- 23-24 מקום הצדיקים בטוב, זקן המזומן למקום זה ואינו עושה רע.
- 25 שהוא כבר יוחאי וכבן לקיש, [שנרדעו בחוכמתם ובצדקתם].
- 26 ומקום [מדור] אחד אמצעי, לבעלי חסידות.
- 27 ועוד יש היכלות רבים, עליונים ונמוכים. על ההיכלות בגן-העדן, המדורות המיועדים לצדיקים לפי מעלתם — ראה: תשבי, עמ' תיט-תכא.
- 28 מאדם זה נאצלו הבריאות, מסוימים בצורתן. אדם — המכוון לדמות אדם. כצויר אדם קדמון באלהות, המסמל את ההיכלות העליונים הנרמזים בטורים הקודמים — השווה: תשבי, עמ' שפח.
- 29 אדם ומחצב וצומח וחי, קיים במובדל.
- 30 ובחר [הקב"ה] את האדם לעצמו, [שהרי] הוא תכלית המכוון [במעשה בראשית].
- 31 מאחר שזרע אדם נתעלה מן הבהמיות.
- 32 סגולת העמים [ישראל] הוא [למעלת] זרע אדם נתקרב.
- 33 ממצרים הוציאם [הקב"ה] במאמר מכריע.
- 34 הכניע את פרעה הוא ועמו החטאים.
- 35 על-ידי משה הנביא, במופתים אלוהיים.
- 36 אמר בן יוסף [שלום שבזן] תשוב נפשו מן התענוגות האלגוריים [הרוחניים]. יחיא — מעל לשיטה, ותחילה נכתב 'תהיא' ונמחק במשיכת קולמוס.

הפניות ביבליוגראפיות

אידלזון
אידלזון וטורטשינר
אלוני, הכוזרי
אלוני, המרד
אלוני, יעקב
אלוני, רס"ג
אלחריזי
אסף
כאכר
בלאו
בנבנשי
בן-יעקב, בבל
בן-יעקב, כורדיסתאן
גינצבורגר
גמליאלי
דוידזון, אוצר
דוידזון,
בן חלפון
היינימן
זעפריני
חבל נביאים
חבצלת
חסיד – סיאני
חפץ חיים
טובי, אלבלידה
טובי, בן חלפון
טובי, בקשה
טובי, דניאל
טובי, החתונה
טובי, הלאומית
טובי, התלמוד

א"צ אידלסון, 'המשורר התימני ר' שלום בן יוסף שבזי ושירתו העברית', מזרח ומערב, א (תרע"ט), עמ' 8-16, 128-140.
א"צ אידלזון-ג'ה טורטשינר, שירי תימן, סינטיטי תרצ"א.
ג' אלוני, 'הכוזרי – ספר המלחמה ב"ערבייה" לשרור היהודי, אשל באר-שבע, ב (תש"ם), עמ' 119-143.
—, 'השתקפות המרד ב"ערבייה" בספרותנו בימי הביניים, ספר מ' ולנשטיין, ירושלים תשל"ט, עמ' 80-136.
—, 'יעקב בן אלעזר – כתאב אלכאמל, ירושלים תשל"ז.
—, 'ספר האגרון' העברי כנגד ה"ערבייה", בתוך: מחקרי לשון וספרות, א – פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 325-334.
י' אלחריזי, תחכמוני... הכין לרפוס י' טופרובסקי, תל-אביב תשי"ב.
ש' אסף, 'מפירושו של סעדיה בן דוד אלעזרי על הרמב"ם', קרית ספר, כב (תש"ה), עמ' 240-244.
ב"ז באכער, שירי תימן, בודאפעשט תרע"א.
J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Jerusalem 1981.
ד' בנבנשי, 'שירי תפילה רב-לשונות', ספונות, טו (תשל"א-תשמ"ה), עמ' רג-רלג.
א' בן-יעקב, שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים, ירושלים תשל"ל.
—, 'קהילות יהודי כורדיסתאן, ירושלים תשכ"א.
M. Ginsburger, 'Les Introduction Arameennes a la Lecture du Targoum', *REL*, 73 (1921), pp. 14-26, 186-194.
ג'ב גמליאלי, אהבת תימן – השירה העממית התימנית – שירת הנשים, תל-אביב תשל"ה.
י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, חלקים א-ד, ניו יורק 1970.
—, 'שארית מן דיואן אברהם בן חלפון', ציונים – קובץ לזכרונו של י"נ שמחוני, ברלין תרפ"ט.
י' היינימן, 'שירים מיצירתם הפיוטית של המתורגמנים הקדומים', בתוך: עיוני תפילה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148-167.
ח' זעפריני, השירה העברית במרוקו, ירושלים תשמ"ד.
ספר חבל נביאים – זמירות שבת ופרקי אבות ע"פ האר"י ז"ל... המוציא לאור חיים... מאראז מוויטעפסק, ווארשא... נדפס מחדש בישראל תשכ"ח.
מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה חיברו רבי זכריה בן שלמה הרופא, ספר בראשית, יוצא לאור... מאת מאיר חבצלת, ירושלים תשמ"א.
קצת יוסף הצדיק, ירושלים תשט"ז, הרצאת יוסף חסיד ושלמה סיאני.
דיואן חפץ חיים, מהדורת האחים מקיטון, ירושלים תשכ"ו.
י' טובי, 'פיוט לרבי משה אלבלידה', אפיקים, מח (תשל"ג), עמ' 18.
Y. Tobi, 'Poetry and Society in the Works of Abraham Ben Halfon (Yemen, 12th century)', *HAR*, 9 (1986), pp. 363-372.
—, 'בקשה' ליחיא קאפח', אפיקים, לב (תשל"ל), עמ' 5.
—, 'פיוט רביעי לרבי דניאל בירבי פיומי', אפיקים, פ (תשמ"ג), עמ' 13, 24.
—, 'שירי החתונה של יהודי תימן', דוכן, יא (תשל"ח), עמ' 15-25.
—, 'שירתו הלאומית של ר' שלום שבזי', אפיקים, פז (תשמ"ו), עמ' 6-7.
—, 'על התלמוד בתימן, תל-אביב תשל"ג.

- טובי, חיקוי — —, 'חיקוי ומקור בשירתם של יהודי תימן', פעמים, 2 (תשל"ט), עמ' 29-38.
- טובי, חמדת — —, 'לזיהוי מחברו של מדרש חמדת ימים התימני', תגים, ג-ד (תשל"ב), עמ' 63-72.
- טובי, ידיעות — —, 'ידיעות חדשות לתולדות ר' שלום שבזי', בקובץ שלום בן יוסף שבזי, ירושלים תשל"ב.
- טובי, כתבי-יד — —, 'כתבי-יד חדש הכולל חיבוריהם של רבי חוטר אלד'מארי ורבי זכריה הרופא', תגים, ה-ו (תשל"ה), עמ' 71-95.
- טובי, כתבי-היד — —, 'כתבי-היד התימניים במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב.
- טובי, מגילת — —, 'עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.
- טובי, מריבת — —, 'מריבת העגל והזובח', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ג (תשל"ג), עמ' קמה-קמח.
- טובי, משל — —, 'אגרת המן ומשל על התרנגול', שבט ועם, ו (תשל"א), עמ' 223-238.
- טובי, עזרא — —, 'שירי רבי עזרא אלת'קה — פייטן יהודי בבלי מן המאה הי"ג', *Jewish Tradition in the Diaspora — Studies in Memory of Walter J. Fischel*, Berkeley, pp. 279-293.
- טובי, שירת — —, 'על שירת החול בתימן, אפיקים, נא (תשל"ד), עמ' 14-15.
- טובי, תימן — —, 'בין שירת תימן לשירת ספרד', יהדות תימן — פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ז, עמ' שג-שלב.
- יהודה, א"ש — —, 'א"ש יהודה, עבר וערב, ניו יורק תש"ו.
- יהודה, י"י — —, 'זכר (והוא אלשמאע)', ציון, מאסף, ה (תרצ"ג), עמ' קצא-ריג.
- כספי — —, 'מסורי כספי, פיוטי המרנות בסדר הרחמים שבתכלאל יהודי תימן, תל-אביב תשמ"ג.
- לזר, חתונה — —, 'מ' לזר, 'שירי חתונה פרובנצאליים-קטאלניים (מאה י"ד-ט"ו)', ספר ח' שירמן, ירושלים תשל"ל, עמ' 159-177.
- לזר, שירים — —, M. Lazar, 'Lis Obros: Chansons Hebraico-Provencales, Romanica et Occidentalia'... *Memoire De Hiram Peri*, Jerusalem 1963, pp. 290-345.
- ליבס — —, 'ליבס, זמירות לסעודות-שבת שיסד האר"י הקדוש', מולד ד (כז) (תשל"ב), עמ' 541-555.
- מורג, הלשון — —, 'מסורות הלשון של יהודי תימן', יהדות תימן — פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' שנו-שסו.
- מורג, מסורות — —, 'מסורות הדרות בכפיפה אחת', הראל — קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 149-157.
- מורג, רקעה — —, 'על רקעה של מסורת הארמית הבבלית של עדת תימן ובירור שתי סוגיות במסורת זאת', בתוך: מיצירות ספרותיות מתימן, חולון תשמ"א, עמ' רעו-שי.
- מזור — —, B. Mazor, 'Sa'id Ibn Daud Al-'Adani: His Role in Fifteenth Century Judeo-Arabic Literature', עבודת-דוקטור שהוגשה לאוניברסיטת הארוארד, קמברידג', מאסאצ'וסטס 1975.
- מחזור ויטרי — —, 'מחזור ויטרי לרבנו שמחה, מהדורת שמעון הלוי איש הורוויץ, נירנברג תרפ"ג.
- מירסקי — —, 'א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז.
- נדאף — —, 'א' נדאף, חוברת שרידי תימן, ירושלים תרפ"ח.
- נחום, חשיפת — —, 'ל'ל נחום, חשיפת גנזים מתימן, חולון תשל"א.
- נחום, צהר — —, 'צהר לחשיפת גנוי תימן, תל-אביב תשמ"ו.
- ניבאויר — —, Ad. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Vol. I, Oxford 1886.

סידור רב סעדיה גאון, יוצא לאור על-ידי ישראל דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל, ירושלים תש"א.	סידור רס"ג
" ספיר, ספר מסע תימן, ירושלים תש"ה.	ספיר
ספר המוסר — מחברות ר' זכריה אלצ'אהרי, יוצא לאור... על-ידי ר' רצהבי, ירושלים תשכ"ה.	ספר המוסר
ש' סרי-טובי, שירים חדשים לרבי שלום שבזי, ירושלים תשל"ו.	סרי-טובי
א' עובדיה, נתיבות תימן וציון, תל-אביב תשמ"ה.	עובדיה
ספר שירי הרה"ג שלום שבזי... עם ביאור עלמות שיר מאת הרה"ג עמרם קרח, ירושלים תשכ"ו.	עלמות שיר
ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ), תכלאל עץ חיים, מהדורת שמעון צאלח, חלקים א-ד, ירושלים תשל"א.	עץ חיים
סדר עקידת יצחק, בסוף ספר זכרון טוב סדר תפלה לראש השנה כמנהג... בגדאד, בגדאד תרצ"ה.	עקידת יצחק
ד' פגיס, על סוד חתום — לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד, ירושלים תשמ"ו.	פגיס
מ' פיאמנטה, 'משרה היופי האנושי, האלוהי והמשיחי בשירת תימן הערבית', ארחות תימן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 36-66.	פיאמנטה
ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975.	פליישר
" קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א.	קאפח, הליכות
— ' כחב הגנה מחימן על השיטה האליגורית בפרוש המקרא', קובץ על יד, ה (תשי"א), עמ' לט-סג.	קאפח, כתב
" קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית, הכתיב, תורת ההגה והפועל, ירושלים תשמ"ד.	קארה
M.L. Klein, 'Targumic Poems from the Cairo Genizah', <i>HAR</i> , 8 (1984), pp. 89-99.	קליין
" רייפמאן, 'מפענח נעלמים, המחלקה הארמית, אוצר טוב, 5 (תרמ"ב-תרמ"ג), עמ' 1-35.	רייפמאן
" רצהבי, 'למעמד הלשון הערבית בבית-הכנסת התימני', תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 332-335.	רצהבי, הערבית
— 'השפעת אלחריי על אלצ'אהרי', בקורת ופרשנות, 11-12 (תשל"ח), עמ' 55-83.	רצהבי, השפעת
— ' ילקוט שירי תימן, ירושלים תשכ"ח.	רצהבי, תימן
— 'לשון ודקדוק בשירת ר' שלם שבזי', ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 512-546.	רצהבי, לשון
— ' מובאות חדשות מפירוש ר' סעדיה למקרא (מתוך פירוש ר' אברהם בן שלמה לנביאים), סיני, צח (תשמ"ו), עמ' צז-קח.	רצהבי, מובאות
— ' משירת תימן, בקורת ופרשנות, 20 (תשמ"ה), עמ' 121-139.	רצהבי, משירת
— ' ספרות יהודי תימן — ביבליוגרפיה, קרית ספר, כח (תשי"ג), עמ' 255-278, 394-409.	רצהבי, ספרות
— ' פיוטים חדשים לרבי שלם שבזי, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר חמישי, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיג-קמו.	רצהבי, פיוטים
— ' צורה ולחן בשירת תימן לסוגיה', תצליל, ח (תשכ"ח), עמ' 15-22.	רצהבי, צורה
— ' סדר "רחמין" מתקופת הגאונים לעשרת ימי תשובה', ספר אביעד, ירושלים תשמ"ז, עמ' שיז-שסט.	רצהבי, רחמין
S.M. Stern, <i>Hispano-Arabic Strophic Poetry</i> , Oxford 1974.	שטרן, מוושחאת
—, 'Arabic Poems by Spanish-Hebrew Poets', <i>Romanica et Occidentalia... Memoire De Hiram Peri</i> , Jerusalem 1963, pp. 245-263.	שטרן, שירים

ח' שירמן, השירה שירמן, שירים שלום שמאל הנגיד	ח' שירמן, השירה שירמן, שירים שלום שמאל הנגיד
— — , שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו. ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו. שמאל הנגיד, דיואן — בן תהלים, מתקן ... על-ידי דב ירון, ירושלים תשכ"ו.	שירמן, השירה שירמן, שירים שלום שמאל הנגיד
דוד ששון, אהל דוד, לונדון תרצ"ב. ספר התכלאל ... עפ"י כת"י ... כמ"ו יחיא אלבשירי ... יצא לאור ... על ידי יוסף ... חבארה, ירושלים תשכ"ד. י' תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תשי"ז.	ששון תכלאל קדמונים תשבי

קטע מתוך השיר 'שירן שמע תקניא לר' שלום שבזי' (ראה: סרי-טובי, עמ' 159). על השיר: לעיל עמ' 16